

Јанко Боновић

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАПРЕДНИХ КЊИЖЕВНИХ ЧАСОПИСА ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

Поред осталог народног блага и толиких изгубљених живота, страдало је за вријеме рата и наше библиотекарство, нарочито значајни књижни центри, као што је био случај 6. априла 1941. године са Народном библиотеком у Београду, која је изгорела од бомбардовања. У њој су уништени рукописи од непроцјењиве вриједности, од којих преко сто на пергаменту писани од 12. до 15. вијека, Теодосијеви рукописи, комплетне збирке првих штампаних књига и др. Захваљујући упорности библиофила у послјератном периоду, неколике наше централне библиотеке успјеле су да обнове и попуне своје фондове. Периодика је, углавном, окупљена, поготову она новијег датума с краја прошлог, са почетка овог вијека и између два рата. Напредни међуратни часописи до сада су више пута коришћени као документација, тако да се, без мало, поново може реконструисати њихова некадашња улога, физиономија, волумени. Празнине још понегадје зјапе у библиотечким рафовима, али главни часописи готово сви су ту, макар били понекад некомплетни. Надајмо се да ће се, временом, и те празнине попуњити, да би била презентирана тако значајна штампа, која је одиграла изузетно важну, револуционарну улогу у развоју напредне мисли у нашим земљама у поменутом раздобљу. Та периодика је била у многом идејна основа, и подстицај, свему ономе што је касније донијела револуција. Напредни књижевни часописи¹ из тог периода (новине се поготову нијесу могле одржати због цензуре), представљали су средишта око којих су се окупљали прогресивни, углавном млађи писци и културни рад-

¹ Под појмом „напредни” треба разумјети оне часописе који су имали за основу социјалистичку идеологију, револуционарни преображај друштва, као и оне који су заузимали опозициони, демократски став према постојећем поретку и тиме доприносили ширем и предусретљивијем третману у односу на прогресивну културу и њене ствараоце. Ови часописи су се, не само критички односили према постојећој стварности, и доносили

ници, надахнути револуционарном идеологијом — носиоци и пропагатори литературе са изразитом друштвеном тематиком, која је тридесетих година овога вијека стекла право грађанства под називом „социјална литература”. Они су знатно допринијели борби за правилну културно-политичку оријентацију, будући свијест, у првом реду, код радника, сељака и омладине. Реалистичким приказивањем живота и идејном усмјереношћу и критиком били су израз актуелних напредних стремљења и тежње да упознаду са тиме што шири круг читалаца. Занимљиво је напоменути да покретање и излагање већег броја ових часописа пада у вријеме шестојануарске диктатуре краља Александра, када је Комунистичка партија, у најдубљој илегалности, тражила путеве и могућности за своје дјеловање у новим, изузетно тешким условима.

Преко ових часописа, напредни покрет је спроводио своју линију на подручју културе и умјетности, на плану идеологије, колико је то било могуће. Млади, напредни писци, готово из свих југословенских земаља, окупљали су се око ових гласила, често забрањиваних, да би се затим, као понорнице, појављивали под новим називима и са другим „одговорним” уредницима. Цензорске маказе остављале су понекад свирепе трагове. Када се предиставају ти часописи и листови, у њима ће се наћи доста и графичких бјелина, чак потписаних бјелина (случај Цесарец), доста плавих штрафти преко већ одштампаног, „јеретичког” текста. Тако, Мирослав Крлежа у напису „Господи од црвене оловке”, поводом цензурисања једне сцене из Сингерове драме „Непријатељ”, пише: „Ви сте, дакле, господо вашом црвеном оловком запречили да један умјетник у умјетничкој форми протестира против бестијалности мртваг, средњовјечног система, те сте тако по аналима наше модерне књижевности полили љагу, која ће онђе остати за вјечна времена. Зар је истина да над овом тужном земљом влада још увијек самовоља лаковане чизме, мамузе, мача и црвене оловке.”

Напредне снаге, природно, довијале су се на разне начине како да доскоче цензури. Читало се између редова или су се ови посебно тумачили. Најчешће се служило тзв. Езоповим језиком, када се најразличитијим алегоријама и асоцијацијама изражавала напредна мисао. Наравно, због набујалости покрета све полицијске замке и препреке нијесу биле у стању да спречије ширење прогресивних кретања. Оваквих гласила је било у свим нашим крајевима, и у Загребу, и у Београду, и у Лубљани, у Скопљу, Сарајеву и Никшићу, и они су, у ондашњој диктатуром и шовинизмом затрованој атмосфери, значили свјеж ваздух и

слике њене изопачености, него су тежили да се она промијени у духу и смјеру марксистичке идеологије. Други су само наслућивали те идеје и индиректно њима служили. Подручје напредне идеологије најчешће је била култура и умјетност, дакле области у којима се могло слободније кретати због цензуре.

ширили у правом смислу ријечи братство и јединство југословенских народа.

Ја ћу се овдје позабавити појавом и карактером неких напредних часописа са српскохрватског језичког подручја, приказујући их хронолошки. Напредни часописи из Словеније и Македоније, као и они мањински, могу чинити засебну тему због њиховог другог ј друкчијег језичког подручја, иако су њихови писци превођени, и често били присутни, и у овим часописима.

Сматра се да су код нас започели са напредним часописима књижевног и модерног смјера значајни хрватски и југословенски писци Мирослав Крлежа и Аугуст Цесарец. То би била појава *Пламена* 1919. године. И ако је овај часопис носио на себи изразит лични печат ове двојице писаца, који су га углавном и испуњавали, он је у много чему био близак назорима ондашњег напредног политичког покрета.

Пламен је био полумјесечник за све културне проблеме. Излазио је у наклади „Југа“ сваког првог и петнаестог у мјесецу у Загребу. Одговорни уредник био је М. Крлежа. Спољни изглед његов разликује се од уходаних, традиционално обојених дотадашњих часописа. Поред крупних латиничних слова *Пламен*, насловна страна садржи и овлашни цртеж пламена, и све је у црвеном. Нека средина између часописа и модерне ревије.

У првим бројевима овога полумјесечника заступљени су највише сами уредници својим белетристичким прилозима и књижевним освртима. Готово у сваком броју има оштрих, критичких написа на грађанске писце, као на примјер на Драгутина Прохаску и Јосипа Кулунџића, који су били мета бунтовничком и саркастичном Крлежином перу. Затим, објављене су ту први пут Крлежине пјесме „Карлу Либкнехту у спомен“, „Хеј, црвена комуно и пламени петролеј“, као и његове прозе које су, потом, ушле у књигу „Хрватски бог Марс“. Објављено је такође и неколико Цесарчевих прилога, међу њима и „Велики контур пред трибуналом савјести“. У даљим бројевима круг сарадника се проширује, сарађују Иван Путник, Тито Строци, Густав Крклец, Тин Ујевић, Добриша Цесарић, Љубо Бабић. Понешто се и преводи (В. Витман, Фран Албрехт и др.).

Вриједно је истаћи да је у *Пламену* млади Крлежа објавио своје, још онда запажене есеје „Ерриг си тиове“, о Марселу Прусту и, нарочито, о хрватској књижевној лажи. Овај полемички есеј умногоме је дао и посебан печат часопису. Ранија хрватска књижевност није ријешила ни проблем хрватске грађанске свијести, јер није имала контакта са масама, са народом. Била је патрицијска, племениташка, дијелом онарођена. Пледира се за настављање југословенске културне традиције „која се пробија од Богомила на Крижанића и од Крижанића на Крањчевића, да би се нашли прави излаз и спас“. Политички циљ за који се *Пламен* бори јесте „мисао балканске, дотично подунавске репу-

бликанске социјалистичке федерације, она синтетична осовина око које се може конструисати Балкан, на коме ће неписмености бити на ништици, воде бити регулисане, промет и расвјете електрифицирани и на коме ће се штампати и читати књиге”.

Пламен је био одраз револуционарног врења у нашим земљама, нарочито у крајевима који су били под Аустро-Угарском. То су били одједи и наставци оног револуционарног таласа који је био захватио средњу Европу после октобарске револуције на челу са побјеђеном Њемачком у првом свјетском рату (Карл Лиבקнехт, Роза Луксембург у Њемачкој, Бела Кун у Мађарској и др.). У једној биљешци у *Књижевној републици* за 1924. годину изричито се каже: „*Пламен*, књижевни полумјесечник, забранило је државно одвјетништво пред четири године... У оно вријеме излажења *Пламена* била је на читавом комплексу централне Европе од Хамбурга до Цариграда створена објективна револуционарна ситуација у марксистичком смислу ове ријечи”.

Октобра 1920. Стеван Галогожа издаје *Критику* до фебруара 1921, када она мијења и власништво и уредништво, излазећи до краја 1922. године. Галогожа поново покреће овај часопис и издаје га од маја 1928. до краја исте године. Поред уредника Галогоже, тада већ разочараног националисте, који прилази активно напредном покрету, у *Критици* сарађују 1928. године Јован Поповић, Коста Рацин, Хуснија Ченгић, писац ових редова и др. Запажају се по оштрини и актуелности публицистички чланци самога Галогоже: „Кајмакчалан у народној скупштини”, „Послије смрти Стјепана Радића”, „Сарага у Скадру или наличје славе”, „Један народ, два писма, три језика”. У часопису се појављује својим пјесмама и радник Коча Рацин, касније познати македонски пјесник збирке „Бели мугри”, која је послужила за једну од основа нове македонске књижевности.

Прво у Загребу, а потом у Београду, излазио је 1921—26. године *Зенит*, својеврсни куриозитет у виду неке врсте часописа, „интернационална ревија за нову уметност” на српскохрватском и, упоредо, на француском и другим језицима. Директор и оснивач Љубомир Мицић. Ревија је била и са формалне и са садржајне стране нешто необично за нашу средину, имала је плакатски, рекламерски карактер. Излазила је пет година са прекидима, једанпут мјесечно „на запрепашћење свију Срба и осталих великих народа без зенитистичког духа”. То је била једна од првих, ако не и прва, модернистичка ревија у нашој земљи која је, методом кратког даха и произвољности, све негирала. Уз то је била постављена на погрешну основу: супротстављање Истока Западу, примитивних младих народа на истоку цивилизованом „трулом западу”, истичући у својим изјавама да тим народима припада будућност. С обзиром на то да је Балкан припадао овим сировим, али снажним народима, Мицић је прокламовао „Балканску барбарогенију”, чији су водећи представници зенитисти са Мицићем на челу! У овој ревији су сарађивали, уз Мицића, његов брат

Бранко ве Пољански, Мони де Були, Станислав Винавер, Растко Петровић, Милош Црњански и др. Доносили су неке врсте протесне текстове и пјесме на разним језицима, као на примјер А. Блока „Ските” на руском. Писали су о пролеткулту, о Луначарском, о дадаизму. У трећем броју објављена је посланица *Зенита* југословенском народу да пружи помоћ гладнима у Русији: „Пружи своју руку сестри — мајци Русији и помози белим хлебом да се роди геније”. По њима и Руси иду у те нове, снажне народе, предодребене за барбарогенију. У кратким приказима напада се књига пјесама Тина Ујевића „Лелек себра”, која је за Мицића и зенитисте сувише старомодна.²

Књижевну републику покреће Мирослав Крлежа октобра 1923. године, која излази све до прве половине 1927. као мјесечник за све културне проблеме. Уредник и одговорни уредник је Крлежа. Штампана се у Копривници. У ствари, овај часопис наставља забрањени *Пламен*, више и личећи на часопис од свога претходника. Проблематика је мање-више иста, само шира, разрађенија. Крлежа и Цесарец и овдје имају највише својих прилога. Прате у фељтону књижевни и културни живот. Али оно што највише ангажује редакцију, то су проблеми и остварења руске октобарске револуције. Пише се о њеном значају, о Лењину и његовим дјелима, преводе се одломци из његових књига, посебно из „Материјализма и емпириокритицизма”. Објављују се и Лењинови филозофски чланци као „Најновија револуција у природним наукама и филозофски идеализам”, „Социјализам и религија” и др. Преводи се још студија Карла Карша „Марксизам и филозофија”, Горкијеви погледи на малограђанина и револуцију, Кантово дјело о вјечном миру. Пригодом Лењинове смрти 1924. године, часопис његово име видно уоквирује у црни правоугаоник, испод којег пише некролог сам Крлежа.

Часопис је крцат проблематиком теоретском, друштвеном, литерарном. Цесарец пише о бољшевизму као рјешењу и синтези Исток — Запад, о диктатури пролетаријата као претпоставци нове цивилизације, о Стјепану Радићу као опортунисти у односу на пролетерске, социјалистичке ставове. У њему се објављују

² Београд је други наш велики центар који је издавао више напредних часописа и публикација. Али у годинама непосредно иза првог свјетског рата, у њему је било несравњиво више часописа с модернистичким, вербалним тражењима и манифестацијама, по угледу на Париз и Француску, него оних друштвено напредног, револуционарног смјера. Тек средном међуратног периода, када се и српски народ разочарао у своје ондашње управљаче, у концепције по којима су они владали, и у њему се развија знатна активност таквог карактера као у Загребу, често у сарадњи са напредним писцима из Хрватске и других југословенских земаља. Што су напредна, марксистичка мисао и њена пратиља социјална литература више долазиле до изражаја у Загребу него у Београду у првој половини међуратног периода било је разумљиво из разлога што у Хрватској и неким другим нашим срединама, поред социјалног, није било ријешено ни национално питање, па су општа клима и услови у њима били погоднији.

још Фран Галовић, Славко Батушић, преводи Цанкара и неки руски писци. Доносе и мало познату скулптуру Ивана Мештровића, која представља Лењина у познатом умјетничковом стилу.

Али оно што нарочито привлачи пажњу и чиме часопис обилује, то су прикази и биљешке које и овдје најчешће пишу сами уредници. Интересантни су Крлежини написи о Иву Војновићу, кога он потпуно негира и као писца и као човјека: „У ствари, Војновић није никакав књижевник, него књижевнички аматер и дилетант. Декоратер празнине...” Затим о Домјанићу, Шантићу, Љуби Визнеру и др. Крлежа објављује и своје „Балканске импресије”, посвећене Кости Новаковићу, који сједи невин у затвору због тезе о Македонији као о засебном народу, полемише са „Новом Европом” Милана Ђурчина о неким питањима октобарске револуције и најављује чланак о слому „европског експресионизма и сличних декадентних блефова”.

Преглед, главни часопис Босне и Херцеговине за књижевни, културни, економски и политички живот, излазио у Сарајеву од 1927. до 1941. године под уредништвом др Јована Кршића и Тодора Крушевца. Покренут као земљораднички часопис и као нека врста *Српског књижевног гласника* за Босну и Херцеговину, он је, касније, по својим борбеним демократским оријентацијама и залагањима, био и више од тога. Једно вријеме актуелну политичку хронику водио је у *Прегледу* познати политичари политички писац Јован М. Јовановић Пижон, један од шефова Земљорадничке странке и оснивача и сталних сарадника *Српског књижевног гласника*.³

Од доласка Хитлера на власт и касније од угрожавања демократског поретка у Европи и директно опстанка чешке државе, уредник Кршић, који је, иначе, био чешки ђак, радикално је усмјеравао *Преглед* као антифашистички часопис, окупљајући на подручју књижевности младе таленте из свих крајева Југославије, тако да су његове странице биле отворене многим напредним писцима, који су често имали муке са објављивањем својих радова. Сам Кршић чинио је доста у том погледу, а често је и сам писао чланке и приказе у којима се освртао на „право” стање у Совјетском Савезу, за разлику од неких других часописа који су приказивали прву земљу социјализма са својих реакционарних становишта. У часопису су сарађивали, поред босанских писаца, Јован Поповић, Борђе Јовановић, Чеда Миндеровић, Велибор Глигорић, Радован Зоговић, Мирко Бањевић, Буза Радовић, писац ових редака и др. Преводили су се познати социјални писци из иностранства, нарочито чешки, о којима је уредник Кршић писао студије и осврте.

³ Иако устаљени, грађански часопис, окренут Европи, са традиционалистичким, либералним погледима на књижевност и умјетност, *Српски књижевни гласник*, последњих година свога излагања између два рата, почео је био да се прилагођава времену и да понекад отвара своја врата напредним писцима, бар оним познатијим међу њима.

Књижевник је загребачки часопис тридесетих година, који је за 12 година свога излажења (1928—1939) „био огледало хрватског напредњаштва, заједно са свим његовим манама и недостацима, иако у току свог излажења није потпуно репрезентирао најнапредније тежње хрватске мисли” (Огњен Прица). Он се може сматрати као прелазна етапа између опозиционих грађанских гласила и борбеног става „социјалне литературе”. У почетку, *Књижевник* се не може третирати као напредни часопис са марксистичких основа, иако су у та прва три годишта сарађивали Мирослав Крлежа и Аугуст Цесарец (Крлежа: „Слом Ф. Супила”, „О И. Мештровићу”, „Стјепан Радић”, „О Јурју Крижанићу”, прозе из глембајевског циклуса и одломци из књиге полемика „Мој обрачун с њима”; Цесарец низ новела и циклус „Легенде”). Уредници *Књижевника* су за 1928, бр. 1—2, Мато Ханцековић, бр. 3—7 Јулије Бенешкић, током 1929. године Милан Беговић, дакле књижевници и културни радници који се нијесу афирмисали као напредни писци. Под крај 1929. године редакцију преузимају Лука Перковић, Новак Симић и Станислав Шимић. У часопису већ сарађују познати писци Владимир Назор, Славко Колар, Добриша Цесарић, јављају се први пут Драгутин Тадијановић (псеудоним Тадеон), Хасан Кикић. Под утицајем напредних писаца, чак и дотада помодни експериментатори као Милан Беговић и Јосип Кулунџић, истичу потребу социјалне оријентације и неке врсте ангажованости писаца. Али тек у периоду од 1931. до 1935. године, кад часопис преузима књижевник и публициста Милан Дурман, он постаје све више марксистички и заједно са неким другим ревијама социјалне литературе утире пут за прогресивну, лијеву умјетност и културу. У овом периоду створена је сарадња са напредним писцима из Београда преко критичких прилога Јована Поповића, Велибора Глигорића и др. Већ у првом броју *Књижевника* нове редакције и нове серије за 1931. годину, уредник Милан Дурман констатује у свом напису „Књижевна критика”: „Наша савремена књижевност није одраз истинског људског живота”, да би у сљедећем напису писао да „књижевност није луксуз већ потреба, пледирајући за социјалну књижевност са револуционарних основа. Критике уз Дурмана и Аугуста Цесареца пишу још Иво Фрол, Павао Марковац, Ваца Богданов, Веселин Маслеша, Маријан Јурковић, Младен Ивковић, Станислав Шимић, Стеван Галогача, а јавља се са својим радовима и тада млад писац Иван Горан Ковачић. Часопис је био интересантна спрега писаца са нагласком на естетском критерију и оних који су освајали у то вријеме напредне ревије са тзв. тенденциозном књижевношћу у лијевом смислу ријечи.

Социјална мисао, часопис близак социјалдемократима, који је излазио у Загребу од 1928. до 1933. године у редакцији др Божидара Аџије (пришао комунистима 1935, а од 1937. године био је радикално оријентисан за КП). Његови прилози су били озбиљан покушај да материје које обрађује буду освијетљене и

протумачене марксистичком теоријом. Са осталим сарадницима није увијек био тај случај. Чудно је да се Божидар Аџија нашао тада у кругу сарадника као што су били Ка Месарић, Станко Томашић и каснији сарадници усташке штампе М. Магдић, С. М. Штедимлија и Мирко Кус Николајев. Они су писали о књижевности и о неким друштвеним проблемима најчешће вербално, са грађанско-каријеристичких и у крајњој линији са националистичких позиција у односу на писце са социјалном оријентацијом. Вјероватно је било у питању извјесно тактизирање због цензуре, или чињеница да ти сарадници још нијесу били открили своје ставове и да у погледу њих још тада су могле постојати дилеме.

Издавачко предузеће „Нолит“ у Београду покреће часопис *Нову литературу* за сва културна питања, који уређују, уз сталну сарадњу Павла Бихаљица, од 1. до 3. броја Ото Бихаљица, а од 4. до 12. броја др Бранко Гавела за године 1928—1930. У редакционом комитету наведено је више наших и страних имена истакнутих књижевника и научних радника, међу њима Хенри Барбис, А. Ајнштајн, Максим Горки, Јоханес Бекер, Аугуст Цесарец, Панаит Истрати, Тарас Родионов, Драгиша Васић⁴, Александра Колонтај, Егон Ервин Киш, А. Серафимовић, Елтон Синклер и др. Примјећује се да у редакционом комитету нема Крлеже, нити га уопште има као сарадника овога часописа.

Први број ове посве нове ревије изишао је децембра 1928. са најавом да ће излазити једанпут мјесечно. И спољни изглед њен, корице и опрема, ни по чему не личе на наше дотадашње часописе, па ни на оне модернистичке иза првог свјетског рата. Прво, ревија је била изнутра и на корицама илустрована цртежима и фотомонтажама савремених европских сликара, претежно њемачких (Георг Грос) критичко-револуционарне тенден-

⁴ Српски писац и публициста из прве половине овог вијека, који је вишеструко дјеловао на плану литературе, публицистике и политике. Позната су му дјела: роман „Црвене магле“, приповијетке „Утуљена кандила“, „Витло и друге приче“, „Деветсто трећа“, историјска хроника о мајском преврату у Србији 1903. године и др. Својом приповијетком „Ресумић добошар“ побудио је интерес књижевне критике, која је истакла извајаност главног јунака и атмосферу војничких силуета и рововских судбина. Оне критичаре који су били склони да овог писца високо оцјене и окарактерису његов допринос као нови продор у српску прозу, напредни критичари нијесу потврдили, у колико су се њиме бавили. Он је, у ствари, настављао традиционалистичку српску приповијетку, за разлику од неких других наших и страних писаца у том периоду.

Послије солунског процеса 1917. године, у коме је суђено групи официра Црнорукца, од којих су неки, са пуковником Драгутином Димитријевићем — Аписом, и стријељани, Васић се разочарао у крајевску политику и прилази републиканцима. Једно вријеме је био прогањан и интерниран („Два месеца у југословенском Сибиру“) као непожељан режиму, да посљедњих година између два рата све више се оријентише у десно, сарађује у профашистичком часопису „Идејама“ и грезне у национализам. Уређује као представник „Српског клуба“ искључиви, шовинистички лист

ције. Већ у првом броју, на корицама, падала је у очи слика убијеног човјека, прекривеног ћебетом. Ревизија се штампала искључиво латиницом, екавски и ијекавски изговор били су равноправни, страна имена писана су као у оригиналу. Осјећало се да је *Нова литература*, као и само предузеће, одраз интернационалистичког, пролетерског интелектуалног покрета у Европи. У уводној ријечи „Интелектуалци Европе читаоцима Југославије” пледирало се за нове идеје, повезаност људи и народа, интернационализам. У ту сврху организована је и Књижевна заједница за издавачку и публицистичку дјелатност. „Тако — каже се између осталог у томе уводу — наша Књижевна заједница, на основи обостраних интереса за јевтином књигом, има високу културну мисију: да уједини напредне духове нашег доба преко свих међа националног ограничавања, међусобно приближи — да идеје и дела духа пренесе у масе. Поред тога, помагаћемо оне активне снаге мисаоне омладине које се разбијају о конзервативну укоченост, или које, под стегом економског спутавања, просто немају форума на коме би се изразиле”.

У *Новој литератури* су се готово подједнако објављивали страни и домаћи текстови, ако изузмемо осврте и биљешке које би писали углавном редакција и људи блиски њој. Објављивани су одломци из романа и хроника, понека пјесма и доста критичких приказа и синтетичких чланака о појединим европским и свјетским писцима социјалног смјера, о националним литературарама. Часопису су брзо пришли млађи и динамичнији духови. Зачуђује име Драгише Васића међу покретачима, ако то није учињено због цензуре, иначе његових прилога нема ни у једном броју. Зачуђује и одсуство сарадње Јована Поповића, који је, додуше касније, активно радио за издавачко предузеће „Нолит”. Можда је и то било из тактичких разлога послје забране „Књиге другова” 1929, његово име као уредника тога напредног зборника било је компромитовано. У часопису сарађују, поред преведених страних аутора (Л. Рен, Е. Глезер, А. Бајон, Травен, И. Бабел и др.), Бранко Гавела, Братко Крефт, Хасан Кикић, А. Цесарец, Тоне Селишкар, О. Кершовани, Велибор Глигорић, Марко Ристић, Драгиша Михајловић, писац ових редака и др. У часопису није било Рада Драинца, који је у то вријеме готово свуда сарађивао и на свој начин дотицао се социјалних мотива, чак често кокетирао с њима. Иако познати пјесник, његови бoемски и скиталачки мотиви нијесу интересовали редакцију. У једном интервјуу оних дана, алудирајући на поетске прилоге у часопису, горкосаркастично је изјавио: „Моје широко братство украли су млађи љубавници човјечанства”. *Нова литература* је доносила духовите маргиналије као неку врсту културне хронике. У једној од њих прокоментарисан је долазак у Београд француског мон-

Српски глас, а за вријеме другог свјетског рата и револуције, постаје један од главних идеолога четништва на Равној Гори, у служби и под руководством Драже Михаиловића.

денског писца Мориса Декобре, аутора „Спаваћих кола” и других помодних, булеварских романа. В. Маслеша иронише те романе и закључује биљешку: „Мориса Декобру пратио је кроз Београд наш познати „леви” писац Раде Драинац”.

Часопис је излазио нешто више од годину дана, док га није забранила цензура.

Полицијски прогони и грађанска обесправљеност у земљи доведени до врха познатим злочином у Народној скупштини у Београду 1928. године у коме су пали као жртве народни посланици ХСС Стјепан Радић и др., подстакли су Аугуста Цесареца да покрене ревију *Заштита човјека*. Она се појављује почетком 1929. године, изашло је свега 29 бројева. Пуна је документарног и оптужујућег материјала о недјелима диктатуре и припремању 6. јануара, када је краљ донио и формални декрет о укидању демократских институција. *Заштита човјека* најмање је доносила књижевне и умјетничке прилоге, тако да она више подсјећа на једну актуелизовану, акционо политичку ревију него на часопис какве су до тада издавали напредни писци, па и сами Крлежа и Цесарец.

Часопис је угушила цензура, а Аугуст Цесарец изведен пред суд и осуђен.

Стеван Галогача неуморно покреће и издаје напредне часописе који нијесу дугог вијека, јер их обично цензура забрањује послје неколико бројева. Јула 1931. издаје *Литературу*, која излази до прве половине 1933. године. Поред осталог, редакција ставља себи у задатак да доноси приче најбољих писаца, како би читаоци имали могућности да упознају добру, напредну књижевност. У том смислу расписују конкурс за најбољу домаћу новелу, на којем се напраћују приче Милована Биласа „Јадранска пруга” и Коче Рацина (псеудоним Н. Пејко) „У каменолому”. Први број објављује новеле страних писаца: „Чикаго” Џека Лондона, „Хоћу да живим” А. Невјерова, „Причу о људождерима” Јарослава Хашека. Затим, часопис доноси занимљиве написе Д. Симића „Наука и техника у данашњој економској кризи”, Винка Вилтерхалтера „Прошлост књижевности”, Ф. Граткова”, Н. Костина „О социјалној књижевности”, Ива Фрола „Теме наше књижевности”, Јована Поповића о „Нечистој крви” на позорници, као и прилоге А. Цесареца, В. Маслеше, Р. Зоговића, З. Рихтмана и др. Интересантно је напоменути да се у *Литератури* појављује и Коча Рацин са критичком популаризацијом о Хегеловој дијалектици. Преводи се Ромен Ролан „Горки и ја”, Ернест Толер „Павлов и наука о рефлексима”, Хенри Барбис „Књижевна борба против натурализма”. Пада у очи несвакидашња актуелна карикатура о „слободи” умјетничког стварања у Хитлеровој Немачкој.

Стожер је други београдски часопис који се видније обљежио у идеолошком погледу и у окупљању напредних књижевника и културних радника из цијеле земље. Покренут 1930. го-

дине као мјесечни часопис за науку и умјетност, излази до прве половине 1935. Власник му је стално остао Драгутин Милић, трафикант, а уредници су се смјењивали. Прве године свог излажења *Стожер* је уређиван безбојно и није се ни по чему разликовао од осталих традиционално-грађанских часописа, који су били по начину писања негдје на средини између послижератног модернизма и социјалне. Тај његов почетак никакве везе нема са оном улогом коју ће касније преузети *Стожер* под уредништвом Јована Поповића од маја 1931. Овдје треба учинити једну напомену: двоброј за март — април 1931. преузео је од Милића и уређивао писац ових редака, да га одмах иза тога преда Поповићу. И тај прелазни двоброј знатно је измијенио дотадашњу физиономију часописа. Социјално је обојен, штампа се први пут латиницом и окупља на сарадњу напредне писце из Загреба и из других југословенских центара. Кореспонденција са Стеваном Галогом доста је томе допринијела. Већ у том броју објављена су писма надреалистима, моје и Стевана Галогаче у којима се са њима пријатељски полемиче о проблемима егзистенције и улоге литературе, посебно социјалне.

Преузимањем часописа од стране Јована Поповића, настаје корјенита прекретница у његовом уређивању. *Стожер* постаје главна ревија напредних писаца у Београду и подручјима која њему гравитирају, све до под крај свог излажења, када га од Поповића преузима, као уредник, сам власник Милић. И тај крај *Стожера* нема везе са познатом, напредном физиономијом овог часописа, једино је задржан његов технички изглед. Уређиван је дилетантски, рекламерски, без става и без иоле озбиљнијих сарадника. За три године, колико га је Поповић уређивао постао је био напредна трибина социјалистички оријентисаних писаца у коме су сарађивали, уз Поповића, и истакнути домаћи писци као В. Маслеша, О. Кершовани, С. Галогача, М. Дурман, Б. Лопичић Р. Зоговић, Н. Лопичић, С. Митровић, Х. Клајн и др. Настављена је полемика са надреалистима у којој су они учествовали, најчешће, са неке врсте пиједестала интелектуалне елите.

Стожер је настављао, унеколико, традицију *Нове литературе*, објављујући, уз домаће, и познате стране, нарочито совјетске писце или приказе о њиховом дјелу. *Стожер* је објавио и отворено писмо Егона Ервина Киша Хитлеру, у коме овај истакнути репортер и путописац ословљава диктатора ријечима „колега ордонанс“.

Музичка ревија излази у Загребу од фебруара до јула 1932. показујући да се и у области музике, међу музичким ствараоцима, врши коренита преоријентација на напредне позиције. Овај „независни мјесечник“ уређују Златко Грошчевић и Павао Марковац и углавном га сами испуњавају. У уводу првог броја, покретачи, између осталог, кажу да је „данашњи музичар постављен пред нове задатке. Његово је дјеловање оправдано само у толико, у колико његов рад доприноси подизању опћег култур-

ног нивоа средине у којој ствара, подређујући своје личне интересе интересима колектива, који од културних радника очекују идејни путоказ, јасноћу и одважност, те бескомпромисно одређење". Часопис је објављивао теоретске чланке о умјетности и нарочито доста ситних прилога у којима је подвргавао критици нека устаљена, традиционална музичка извођења и приказивао, упоредо, музику у Совјетском Савезу и неким другим европским земљама.

Међу часописима напредног смјера, излази у Смедереву (у ствари у Београду, а само се штампа и администрира у Смедереву) *Књижевни круг*, који уређује С. Д. Игњатовић (у ствари он потписује часопис, а покреће га и уређује књижевник Танасије Младеновић). Поводом првог броја у „Речи унапред“ се каже: „... Ми негирамо сваку уметност ради уметности, уметност ради усавршавања уметничке форме. Форму не можемо ни признати као нешто засебно, само као органски, недељиви део саржине. Развој свега лежи у сукобу противуречности, зато ће наша ревија бити слободна трибина. На њој ће моћи сарађивати људи обеју оријентација”, тј. у њој ће моћи да сарађују и они који се не слажу с њима у књижевним питањима, јер редакција жели неку врсту борбе мишљења. Оваквој концепцији часописа супротставио се тада М. Билас у писму редакцији: „Или — или”.

5. априла 1933. године овај часопис излази као *Круг*, мјесто: Загреб — Београд, а потписују га као уредници С. М. Штедимлија и Танасије Младеновић. У њему сарађују: Иван Горан Ковачић, Р. Зоговић, Вукајло Кукаљ, Цвијетин Мијатовић, Т. Младеновић и др. Часопис је излазио 1932—33. године.

Разврије, часопис за савремени умјетнички и социјални живот, покреће једна група интелектуалаца и писаца у Никшићу у Црној Гори јануара 1932. године. Издавали су га и уређивали Буза Радовић (књижевни дио), Стојан Церовић и Радован Пулевић са групом напредних писаца из Црне Горе, чија имена нијесу стајала на корицама због цензуре (на примјер, Борбе Лопичић). Часопис је забрањен последице трећег броја. Залагао се већ у својој уводној ријечи за једну нову књижевност која ће бити „енергетика живота” и тражити рјешења многих питања и проблема „под једним неизбјежним императивом будућности”.

Поред уредника, на часопису су сарађивали истакнути књижевни и културни радници из Црне Горе, као и неки писци из Београда, Загреба и других наших центара, по чему је брзо скренуо пажњу на себе. У њему се први пут окупљају млади црногорски писци са тежњом да мотиве и проблеме свога запостављеног краја прикажу и освијетле на нов литераран начин и са материјалистичко-марксистичких основа: „Горштаци на раскршћу”, „Жито, жито, жито”, „Црмници под јесен”, „Црногорци за социјално одређење” и др. Неки културни радници, блиски Комунистичкој партији или из њене организационе мреже, као др Блажо Раичевић, Адолф Мук, Бошко Радановић и др. објав-

љују економско-социјалне чланке и приказе. На књижевном дијелу сарађивали су, поред осталих: Никола и Борђе Лопичићи, Радован Вуковић, Ристо Ратковић, М. Билас, Стефан Митровић, Буза Радовић, писац ових редака, као и изван Црне Горе: Чедо Миндеровић, Тоне Селишкар, Иво Фрол и др. У трећем, посљедњем броју, који је углавном уредио Борђе Лопичић, запажен је његов чланак књижевно-идеолошке природе „У знаку исправљања” и „Пјесма о нама” Стефана Митровића. Са овим бројем почела је оштра идеолошка диференцијација. Група напредних писаца оградилa се преко *Развршија* од С. М. Штедимлије и полемике с њим преко подгоричке *Зете*. На другој страни корица, из курзива, дато је заједничко саопштење које су потписали сарадници *Развршија*: Вуковић Радован, Билас Милован, Боновић Јанко, Лопичићи Вук, Борђе и Никола и Митровић Стефан, који изјављују да „прекидају сваку везу са госп. С. М. Штедимлијом и престају водити с њим сваку полемику, док се не покаже поштеним радом ко је у праву и ко је имао чисте руке и добре намјере”⁵

Почетком 1933. напредни сликар Буро Тињак издаје у Загребу часопис *Културу*, научно-умјетнички мјесечник, који има у плану да поред умјетничких и књижевних прилога, прати област науке и све важније књижевне и културне проблеме. Постаје трибина за теоретско разматрање питања дијалектичког Партија. Ишло је више студија са подручја филозофије и природних наука, а знатно мање из књижевности и умјетности. Објављена је „Дијалектика природе” Фридриха Енгелса и прва глава Марксовог „Капитала”. Затим, „Морална уточишта књижевника Ибзена” од Г. Плеханова, „Хегел и Фојербах” од Талхајмера, „О историјском материјализму” од Меринга, „О социјалној литератури” од Јована Поповића и др. Поводом доласка

⁵ Савић Марковић Штедимлија наступао је у почетку свога књижевно-публицистичког рада као напредно оријентисан културни радник у једном општем, још неодређеном смислу ријечи. Узимајући учешћа у третирању књижевних и других питања, писао је, најчешће, полемички, покушавајући да се веже за неку групу писаца, кад већ није успио да у Црној Гори створи своју групу. Код њега су се мијешале национално-револуционарне и прогресивне тенденције у односу на монархистичко-реакционарне поредак у предатној Југославији. На једној страни видно је националну потлаченост Црне Горе и неких других народа наше земље, повезујући се, на тој линији, са хрватским националистима и сепаратистима, а на другој са представницима „социјалне литературе”, сарађујући у неким њиховим часописима, понекад учествујући и у њиховом уређивању. С обзиром на то да су тада напредне снаге помагале националну борбу против доминације великосрпске буржоазије, изгледало је да је и Штедимлија напредно оријентисан или да је на путу да то постане. Тада се још није почисто знало да је он поборник национално угњетених народа са усконационалистичких позиција и да задржава резерве кад је у питању сарадња са демократским и прогресивним снагама владајуће нације. Отуда је његов став био искључив, нетолерантан; у цјелини гледано, дјеловао је прије као поборник мржње и нетрпеливости унутар напора напредних снага да остваре сарадњу и јединство земље на новим основама. Касније, показао

Хитлера на власт објављен је апел Ромена Ролана интелектуал-материјализма, што иницира да је иза овог часописа стајала цима свијета у којем се протестује против крвавог терора „једне разуздане бестидне реакције”, којем се придружило са потписима 148 наших интелектуалаца и јавних радника.

Часопис је објавио и познати напис А. Б. Ц-а (псеудоним Богомира Хермана) „Quo vadis, Крлежа” у коме се овај познати љевичарски писац оптужује да „скреће удесно” и да иде у раскорак са линијом друштвено напредних, револуционарних снага. Напис је имао полемичке призивке и злурато је називао М. Крлежу „дином на глиненим ногама”, којему је узалудно доказивати неке основне ствари из области напредне теорије о умјетности. „Два пута два за Крлежу је увијек пет а не четири. . .” итд. Може се рећи да је последице овога услиједио Крлежин отворени обрачун са једним дијелом напредне периодике. Учестале су полемике на подручју социјалне литературе о томе, како Крлежа каже „тко љевичар је већи”.

Култура је успјела да изиђе у свега четири опсежније свеске.

Ускоро се покреће у Загребу и ревија *Савремена стварност* 1933. године, коју уређују сликар Крсто Хегедушић и публицист Б. Драшковић, иако је стварни уредник био Васа Богданов. Из овог часописа стајали су и неки други напредни писци. Изишло је свега пет бројева. У њему опет онајвише објављују Крлежа и Цесарец, први са есејима „Европа данас”, „Моја ратна лирика” и полемички напис о „хрватској смотри” у коме раскринкава ову фашистички оријентисану ревију дон Керубина Шегвића, док Цесарец полемички са Бурчиновом „Новом Европом”. У часопису још сарађују: Васа Богданов (псеудоними: Н. Костин, Л. Јосиповић, Јосип Николић, Иво Фрол, Р. Зоговић, Јосип Павичић, Хасан Кикић (псеудоним А. Косић) и др.

Послије забране *Развршија*, у Никшићу излазе 1933—34. године *Ваљци* у уредништву и власништву новинара Стојана Церовића. У њему су се мијешале пронапредне тенденције са извјесним грађанским демократизмом и традиционализмом. У часопису се пише о дијалектици, о фашизму и рату, доноси непотписани портрет Марка Даковића, који, вјероватно, пише сам уредник С. Церовић. Књижевним прилозима су заступљени Тин Ујевић, Михаило Вуковић, Лабуд Вушовић, Милоје Чиплић, М. Миличковић и др.

је право лице, не само својим разбијачким и провокаторским иступима против групе напредних писаца преко подгоричке *Зете*, него се повезао са франковцима у Хрватској и директно ставио у службу усташке идеологије. За вријеме рата сједио је у Загребу, сарађивао са Павлићевом „Независном” и писао књиге против Народноослободилачке борбе (партизана), чак и на њемачком језику. Као такав, последице рата, дуго је био у логорима и у затвору, да прије неколико година умре у Загребу, сахрањен и упокојен у Христу”, како је на посмртном плакату стајало, по обредима католичке цркве.

У критичком дијелу часопис доноси доста приказа и полемичких осврта, који немају снагу принципијелних захвата. Тин Ујевић објављује „Три погледа на вријеме духовне кризе” у коме се подсмјава Љубомиру Мицићу, барбарогенију и уреднику *Зенита*, свом ранијем критичару збирке „Лелека себра”. Ту је и приказ „Подравских мотива” Крсте Хегедушића у коме се истиче Крлежин „Предговор”, који је у своје вријеме изазвао толике неспоразуме, а Крлежу назива нашим највећим писцем. Ст. Димитријевић (псеудоним Стојана Церовића, који се, иначе, служио као публициста са више псеудонима) пише „Марко Ристић на књижевном завртњу М. Крлеже”. Часопис доноси књижевни приказ на поезију познатог совјетског пјесника Ед. Багрицког, као и анкету о социјалној књижевности на коју је одговорио један број сарадника.

Књижевна ковачница, покренута јануара 1934. у Загребу, уредник Петар Бакула, а одговорни уредник Владо Маћаревић. „Књижевност не смије само констатовати чињенице — каже се у образложењу уредништва у првом броју — и остајати на томе, него да има указивати и на узроке који су довели до стања онаквих каква су, указивати на посљедице, на праведнија и боља решења”. Изиспао је један једини број, у коме објављују Максима Горког, Ернеста Толера, а од домаћих сарадника Ивана Дончевића, Илију Грбића, Ели Финција (псеудоним Флоријан Вид), Ризу Рамића и др. У полемичком напису „Маске С. М. Штедимлије” Новак Симић раскринкава идејне, моралне и књижевне метаморфозе овога полемичара и мистификатора.

Гранит, часопис за књижевност и друштвена питања. Оснивач и уредник Василије Лековић, издавач Мирко Вешовић. Излазио у Подгорици (данашњи Титоград) од новембра 1934. до маја 1935. године. Овдје се сретамо са напредним писцем Вукаљом Кукаљом, који под псеудонимом Л. Кожљар објављује већ у првом броју „Бос човјек нема цијене”, одломак из романа „Санџак”. Још су сарађивали Михаило Вуковић, Тин Ујевић, М. Матовић, Василије Лековић, који је те исте 1934. године и умро, и др.

Онемогућаван у Загребу, Мирослав Крлежа покреће са Миланом Богдановићем 1. јануара 1934. часопис *Данас*, који излази у Београду до маја исте године у пет опсежних свезака. Уз њега је објављен и Индекс — регистар и Тумач имена, књига, догађаја и појава из прве књиге. Часопис није донио никакав манифест, нити, пак, какви програмски уводник, како је тада чинила већина новопокренутих, напредних часописа. Једино на овитку трећег броја, у виду упозорења читаоцу: „Не узрујавај се што је *Данас* у Београду штампан латиницом, — не буну се што је *Данас* штампан и ијекавски. Старчевић је писао екавски а Вук ијекавски. Уважи да су они били барем тако добри националисти као што си ти. Не узрујавај се што *Данас* критикује слаба пера. Нитко се није бунуо против слабе социјалне литературе као Маркс, а Маркс је био књижевнији и социјалнији од тебе

изван сваке сумње . . . Једини критериј по коме се *Данас* уређује је доказна снага аргумената социјалног и естетског. *Данас* није против социјалне литературе него за њу, али *Данас* сматра да демагогија у књижевности не значи савршено ништа”.

Већ из овога упозорења читаоцу, које је писао по свој прилици сам Крлежа, вире полемичке бодље против неких часописа, који, наводно, под видом напредности, желе да прибаве афирмацију својим „слабим перима” и да прогласе лијевом умјетношћу оно што тамо не спада. *Данас* доноси друштвено економске анализе из пера В. Срзентића „Побуна против техничког напретка”, Мије Мирковића „Зависност наше привреде од страних тржишта”, Веселина Маслеше (псеудоним Велимир Маретић). Књижевне прилоге објављују Хасан Кикић, А. Цесарец, Ч. Миндеровић, М. Ристић и др. Крлежа објављује написе о Луначарском, о бечким и амстердамским варијацијама, о Хенриху Клајсту, као и бритке полемичке осврте против клерикалаца, указујући на њихово све изразитије скретање ка фашизму.

Поред осталог, часопис доноси „Увод за једну критику политичке економије” од Карла Маркса и „Оливер Кромвел” од А. Луначарског.

Нин — недјељне информативне новине, излазио је у Београду за годину 1935, бројева 24. Као власници и уредници лист су потписивали др Војислав Вучковић, композитор и Свет. Поповић. Иако није био часопис у формалном смислу ријечи, *Нин* је већ од самог почетка укључивао у себе познате ставове и карактеристике напредних ревија, нарочито у културној рубрици која је била широка и разноврсна и окренута актуелним појавама из области књижевности и умјетности. Штампало се латиницом, што је за онда била реткост у Београду, показујући и тиме дух сарадње и отворености.

Нин је доносио прегледне и концизне политичке чланке које су често писали непотписани комунисти, указујући на оно што је битно и актуелно у међународној ситуацији. Нарочито је редовно пратио развој догађаја у Њемачкој и учвршћивање нациста на власти — поновно наоружање и нагло фашизирање Њемачке. Писало се документовано о планској привреди, полемишући против истакнутог грађанског економисте Велимира Бајкића (Вим, псеудоним Веселина Маслеше).

Културну рубрику је уређивао и за њу редовно писао познати напредни писац Јован Поповић, који се најчешће потписивао са „Јоп”. Писао је о изложби загребачких ликовних умјетника „Земља”, приредбама колективног рецитативног хора на Коларчевом универзитету, позоришним представама итд. Приказао је роман „Кајин пут” од Милке Жицине, истичући да она стоји на истој линији и на истом нивоу у савременој напредној литератури као дјела Сејфулине и Стреувелса. Издавачком предузећу „Нолит” одао је признање да игра значајну улогу у дизању културног нивоа наше средине и њеног везивања са култур-

ним свијетом. Даље, у *Нину* се пише о Бурјановом позоришту у Прагу (др В. Вучковић), о културним и умјетничким догађајима у Совјетском Савезу. На културној рубрици сарађивали су још Р. Зоговић, М. Бањевић (Мирб), Танасије Младеновић (објашњава како је дошло до његове сарадње, и касније разочарења и разлаза, са С. М. Штедимлијом приликом покретања часописа „Круг“) и др.

Напори напредних писаца изван Београда и Загреба, а опет у тијесној вези с њима, доводили су до покретања нових часописа. Тако, у Сарајеву крајем 1935. године Ели Финци покрене *Бразду*, часопис за књижевност и културу. До априла 1936. изашла су четири броја. Пети број је био готов, али га је још у штампарији заплијенила полиција. У *Бразди* објављују: Јован Поповић „Улога књижевника у простору и времену“ и „Могућност декадентне литературе“, затим Ч. Миндеровић, Хасан Кикић, Р. Зоговић, Т. Младеновић, Ј. Кушан, Иво Фрол, писац ових редака и др. Сам уредник Финци водио је културни и позоришни преглед, пишући из живота сарајевског позоришта.

У Славонском Броду излазио је мјесечник за књижевност, науку и умјетност *Савремени погледи* 1935. и 1936. године под уредништвом Јосипа Берковића и Мата Цвијића. Ово је био један од бољих часописа у оно вријеме. У њему налазимо прилоге Јована Поповића, Тона Селишкара, Р. Зоговића, Миле Димићеве, Борба Јовановића, Ч. Миндеровића, Ива Гаће, Милке Жицине, Ивана Горана Ковачића, Љ. Јонкеа и др. Када је умро Максим Горки 1936. посвећено је неколико написа овом значајном пролетерском писцу.

Упорни Стеван Галогача покрене и издаје у Загребу *Књижевни савременик* 1936. године, иако нема његовог имена као уредника. Редакција не жели да улази у већ досадна разјашњавања о „потреби“ листа — што уобичавају новоосновани листови — напомињући да је *Књижевни савременик* независни лист, што је за једну културну ревију од великог значаја. За њу је важно питање опреме и цијене ревије, да би могла стићи до најширег круга читалаца.

Часопис објављује прозне прилоге: „Ми правимо крух“, одломке из романа Јакова Секулића, пекарског радника, „Смрт Милана Жица“ и „Људи пишу писма“ од Стевана Галогаче“, „Ваш није рат“ од Ч. Миндеровића, „Људи окопавају кукуруз“ од Р. Зоговића.

У књижевном и културном прегледу објављују се чланци: „Проблеми културе“ од Јована Поповића, „Књижевност и нови реализам“ и „Фашизам на позорници“ (поводом комада Владимира Велмара Јанковића „Државни непријатељ“) од Борба Јовановића, „Проблеми наше књижевности“ од М. Биласа, „Еволуција и дијалектика“ од Огњена Прице, „Фашистичка пропаганда“ (поводом и против књиге др Данила Грегорића) од др

Бранка Бујића, превод са руског „Стратегија шпанског рата” од М. Кољцова.

Посебно је занимљив осврт др Б. Новака „Случај књижевника Кнута Хамсуна” у коме приказује овога познатог пролетерског писца који се касније, са добијањем књижевних признања, међу којима и Нобелове награде, преокренуо у симпатизера и подржаваоца фашизма. Када је прогресивни њемачки писац Карло Осијецки допао нацистичког казамата, и значајни свјетски писци дигли свој глас против тога, Кнут Хамсун није хтио да се придружи овоме протесту.

Наша стварност, часопис за књижевност, науку, уметност и сва друштвена и културна питања. Излази у Београду двомјесечно, уређује га редакциони одбор, а уредник је А. Вучо. Може се убројити у напредне часописе у ширем смислу, што му је и омогућило да излази од септембра 1936. до 1939. године (последње године само два броја), дакле доста дуго обзиром на оштрину и брзину цензуре.

Послије VII конгреса Коминтерне напредни покрет у култури водио је борбу за слободу штампе и умјетности, за демократизацију културе и широко антифашистичко окупљање културних радника, онако како је то иницирао овај конгрес. Стварао се народни фронт свих демократских снага против фашизма. На тој основи покренут је и часопис *Наша стварност* у коме видимо као сараднике људе различитих погледа и припадности, предвођене напредним писцима и културним радницима чија имена нијесу намјерно објављена у редакционом одбору.

У часопису су сарађивали истакнути грађански, демократски писци и интелектуалци као Живојин Балугџић („Борба за мир кроз модерну историју и данас”), др Борђе Тасић, др Синиша Станковић, др М. Костантиновић, Јаша Продановић, Велибор Глигорић, Ристо Ратковић (псеудоним В. Трпковић), Буза Радовић полундралисти А. Вучо, Д. Матић и савим социјалистички оријентисани В. Маслеша, Јован Поповић, Р. Зоговић, Борђе Јовановић, Чеда Миндеровић (псеуд. И. Катић), др Војислав Вучковић, Коча Рацин, Оскар Давичо, писац ових редака, економисти Бранко Бујић (псеудоним Ј. Седмак), Никола Чобелић и др.

Часопис је био опсежан и доносио је више литерарних прилога, анализа, студија и прегледа прилика у нас и у свијету. Имао је богате рубрике културних и умјетничких осврта. Преводило се доста са руског и из неких других свјетских књижевности. Запажена је актовка „Закопајте мртве” од америчког писца Ирвина Шоа, која је имала изразити антиратни карактер са мотивом „из рата који ће се сутра навече догодити”. *Наша стварност* успјела је да окупи широк круг сарадника и да из разних области објави прилоге на солидном нивоу ерудиције и стваралачких могућности.

Пропагирање и популарисање науке преузео је часопис *Знаност и живот* у Загребу, под уредништвом Бранка Румбака и др Божицара Аџије. Излазио је од јула 1937. до фебруара 1938, изишло седам бројева у пет свезака. Поред разних научних области из којих је објављено неколико занимљивих и инструктивних прилога, објављено је више написа из области литературе, међу њима и напис М. Биласа „Непотребне концесије надреализму”. Часопис је, иначе, доносио редовно библиографско-критичке осврте на нове књиге и часописе, као и на разне друге појаве и збивања код нас и у свијету.

Овдје треба указати и на нову серију часописа *Живот и рад* под уредништвом Мих. Б. Арсића и Бор. Грашића од септембра 1937. до априла 1941. године, а у ствари су га уређивали напредни писци: А. Р. Боглић, Р. Зоговић, Борђе Јовановић, др Војислав Вучковић и са њима дотадашњи члан редакције Бор. Грашић. Напредни писци су све више освајали овај часопис, тако да су му сасвим дали свој печат. На часопису су сарађивали Јован Поповић, Борђе Јовановић, В. Маслеша, А. Р. Боглић, Р. Зоговић, Ч. Миндеровић, Мирко Бањевић, писац ових редака и др.

Ранија етапа *Живота и рада*, под уредништвом Милана Рајића, била је изразито усконационалистичка, светосавска и реакционарна, а њени књижевни прилози ни по чему се нијесу нарочито истицали.

Истакнути напредни писац Хасан Кикић окупља око себе муслимане писце из Босне и Херцеговине и покреће у Загребу фебруара 1937. *Путоказ*, часопис за друштвена и културна питања. Његове су побуде „окупљање интелектуалних снага које осјећају са најширим слојевима, проналажење нових снага... Јер се на основу свега тога може наћи у данашњем великом свијету, током гихања, чврста основица за ријешење животних питања муслимана Босне и Херцеговине”. У часопису пишу муслимански писци: Скендер Куленовић, Хамид Диздар, Ризо Рамић, Расим Филиповић, Зија Диздаревић и др. Поред чисто књижевних прилога, пише се о вјековној заосталости турске жене и перспективама њеног развитака, о побуни Хаџи Лоје против Аустроугарске окупације 1878, када су се муслимани Босне и Херцеговине латили оружја и повели борбу да поврате своје некадашње позиције, Хаџи Лоја је чак иступио и против турског паше у Босни што се није супротставио овој окупацији.

У приказима *Путоказ* пише о Крлежиним кајкавским пјесмама „Петрици Керемпху”, док др Мелко Ерак одговара београдском часопису *Наша стварност* поводом А. Хумине критике Кикићевог романа „Букве”. Часопис је излазио са прекидима од 1937. до 1939. године, у свему 13 бројева.

Покреће се у Београду и једна антифашистичка ревија намијењена омладини. То је *Младост*, мјесечна ревија за омладинска питања и спорт. Уредник је др Милутин Ивковић. Први

број излази јуна 1938. године. Покретачи кажу у својој уводној ријечи да „никада још младост као таква није била у толикој мери битна ознака за животни положај и пут читавог једног нараштаја, сваког појединог његовог припадника. Никада нису припадници једне генерације били, изван и изнад свега што их може делити, тако уско, тако судбински повезани зато што су млади”. У ревији се објављују прилози Е. Даладјеа, ондашњег председника француске владе, Живка Павловића, генерала и војног писца, Ромена Ролана, Жила Ромена, Влада Симића, адвоката, Александра Видаковића, писца и новинара, др Милоша Савковића, др Ивана Рибара и др.

На часопису је сарађивало и неколико књижевника који су се у то вријеме чешће појављивали у напредној штампи.

Запажен је посебно часопис *Израз*, који излази у Загребу двије године, од фебруара 1939. до 1941. године. Уређује га одбор: Јосип Павичић, В. Свећњак и А. Шкатарић, а од 1940. до рата Отокар Кершовани. Часопис је за сва културна питања, а издаје га Хрватски накладни завод.

Аугуст Цесарец објављује путопис „Марсеља, град култа злата и њему противних вјетрова”, а Васа Богданов о почецима неспоразума између Срба и Хрвата („Вук је прогласио српским све до Трста и Бојане, Вук се и исправио унеколико, али су каснији српски публицисти исто заступали, од чега је узео у одбрану Хрвате и хрватско име млади Старчевић”). Слиједи историјат овога питања, затим прилози Хасана Кикића, прича „Кадрo”, А. Шкатарића „Покушај социјализације медицине код нас”, превод „Крас — идеалист” од Н. Шчедрина као класика свјетске литературе, превод Маријана Јурковића. Исти преводилац пише о четрдесет година Московског хумористичког театра и о томе како је М. Горки четири пута мијењао свог „Фому Гордејева”. Интересантну полемику води сликар Вилијам Свећњак са Миланом Ђурчином „који се односи сервилно спрам г. Мештровића. Хрватски умјетници рећиће своје мишљење усред Загреба, а да зато неће тражити дозволе од једног Панчевца — Ђурчина”. Још сарађују др Владимир Бакарић „Господарска улога наоружања” и „проблеми скупoше”, др Божидар Аџија „За слободу народа и човјека”, поводом 150-годишњице велике француске револуције и неким својим коментарима Едуарда Кардељ (псеудоним П. Ловрић), те пјесмама Миховил — Павлек Мишкина, Гргур Карловчанин, Јосип Цази.

Неке политичке коментаре објављује Аугуст Цесарец. Огњен Прица „Рецепти, прописи и догме”, поводом писања „Печата” који је уређивао Крлежа. Интересантан је приказ О. Пољског на књигу др Борисава Благојевића „Село нашег југа и његови проблеми”, о Македонији, у којој аутор види само продужену Србију — „еклатантан примјер како се не смију писати књиге”. Скендер Куленовић појављује се са новелом „Ракије”, а Тодор Павлов пише о поезији В. Мајаковског, уз пјесме „Пти-

чица божја" и „Пјесму о совјетском пасошу" које преводи Р. Зоговић. Борбе Јовановић пише „Чија је Краљевица". На крају треба поменути да је *Израз* тада приказао негативно роман „Сан о срећи" Миле Будака, каснијег усташког министра. Речено је да је реакционаран, а са књижевне тачке гледишта да заостаје иза старије хрватске књижевности, на примјер испред Кс. Ш. Балског. И у овом часопису има трагова о полемици између Крлеже и групе напредних писаца, иако став још није био издиференциран. А. Цесарец полемисе са Васом Богдановим поводом једне своје изјаве, мада су обојица сарадници истог часописа.

Печат је покренуо и уређивао Мирослав Крлежа са намјером да се практично и теоретски рашчисте нека основна питања неслагања у оквиру „лијеве књиге". Часопис је излазио у Загребу крајем 1939. и 1940. године, изашло 15 бројева. Са његовом појавом, изразито полемичког карактера, још више се продубио јаз у схватањима о књижевности и умјетности између Крлеже и афирмисане групе напредних писаца окупљених око неких часописа у Београду и Загребу. Већ у првом броју Крлежа објављује напис „Сврха Печата и бесједа о њој", у коме најављује беспощедну борбу против групе писаца на челу са Јованом Поповићем, Радованом Зоговићем и другима. Полемика постаје жучна и узима шире размјере. Чак читав један број *Печата* садржи само Крлежин спис „Антибарбарус", који представља књигу од преко десет табака. У поменутом напису о сврхи *Печата* Крлежа, између осталог, пише: „Нема никога ко би могао да сутерира једном Стевану Галогачи, на примјер, да већ престане са објављивањем својих изазовних дрскости. У једној својој сто посто лошој „социјално-тенденциозној" новели, тај господин није имао другог посла, него да денунцира све оне писце који нијесу пали у затвор за своју литературу попут њега. Или, зар је сврха једног таквог листа као што је београдска *Наша стварност* да ствара од Нушићеве личности лик љевичарске идеологије од бронзе трајније? Гутати о свим отвореним питањима нашег лијевог и десног културног живота годинама, а стварати од Нушића идеал лијеве књиге, то није неспоразум, какав се рађа на кривим претпоставкама, то је, најобзирније речено, легендарна неспособност оних лица која су одговорна за уређивање тога листа. Ако Нушић представља лијеву књижевност, што је онда са Ивом Андрићем или с Дучићем или с Велмаром Јанковићем и осталим корифејима лијеве књиге? Ујединимо се онда, логично, с Керубином Шегвићем, Лукасом или Мараковићем, господо, упишимо се сви корпоративно у Пен! Постанимо ватрогасци! С радикалским рипидама не може се борити против деснице, драга моја господо истомишљеници. Част Нушићу као комедиографу, али ако смо спали на то, да нам Нушићеви вицеви постају барјацима, онда је достојније ступати без књижевних барјака".

Сарадници *Печата* су Звонимир Рихтман, Ранко Маринковић, Љубо Бабић, Марко Ристић, Хасан Кикић, Маријан Матковић, Мијо Мирковић, Васо Богданов, Оскар Давичо, Милан Дединац и др.

Пада у очи да у *Печату* не сарађује, нити учествује у његовом уређивању Аугуст Цесарец.

По престанку *Наше стварности* покреће се у Београду *Умјетност и критика* са другим задатком: не да окупља антифашисте и народнофронтовце него да се бори за марксистичку естетику и књижевну критику. Мјесечник је за сва културна питања, уређују га Р. Зоговић и В. Глигорић. Сарадници су му углавном истакнути напредни писци и теоретичари са акцентом на критичке и теоретске ставове. Умјесто уводне ријечи есеј „Теорија одраза и уметничка литература“: једна од највећих заслуга писца „Филозофских бележака“ (Лењина) састоји се у томе што је свестрано засновао научну теорију одраза, разрадио је и одбранио од непријатеља науке. Теорија одраза има огроман значај за све форме сазнања, посебно за уметничку форму, за умјетност. Извор човекових осећања, појмова, слика — јесте сама стварност, објективна реалност. Тај принцип је полазна тачка и основа научне теорије одраза“.

Тодор Павлов полемички се осврће на Недељковићев „Предговор“ о Хегелу, у коме овај представнике дијалектичке мисли, па и самог Лењина, проглашава за лијеве Хегелијанце. Пише, даље, о новом умјетничком реализму, постављајући са те основе и дефиницију шта је умјетност: „Општељудско у умјетности је могућно само тада када се правилно поставе питања дијалектичке противурјечности и јединства садржаја и форме, предмета и слике, општег и појединачног, нужног и случајног“.

У часопису објављују Мило Николић (псеудоним М. Биласа), Р. Зоговић, Јован Поповић, Чеда Миндеровић, Борђе Јовановић (псеудоним Д. Даничић), В. Маслеша, В. Драгин (псеудоним Кершованија, који је тада још био на робији) и др.

Убрзо је цензура и овај часопис забранила.

Млада култура, часопис за књижевност и културу, издаје Одбор културних студентских удружења на универзитету у Београду, уређује А. Челебоновић. И овај часопис, који излази од марта 1939. до јуна 1940. године, има свој увод којим се представља читаоцима: „Омладина мора имати своју културну будућност. Поникла је из народа који су дали једног Његоша и Змаја, једног Јакшића, Светозара Марковића, Домановића, Скерлића, Крањчевића, Прешерна и Жупанчића...“

У овом часопису сарађују Бранко Ђопић, Мило Николић, Михаило Лалић, Душан Костић, Пуниша Перовић, Авдо Хумо, др Петар Колендић, Тодор Павлов, писац ових редака и др. Коча Рацин пише о значају Хегелове дијалектике, а у освртима редакција разоткрива Драгишу Васића као уредника реакционарног и шовинистичког листа *Српски глас*. Овај некада демократски

писац, а вјеровало се и више од тога, срзао се да отворено развија мржњу против братских народа, отворено подржава антидемократску борбу и удара против интереса најширих слојева српског народа. Чланови редакционог одбора осврћу се критички и на Крлежин напис „Сврха Печата и бесједа о њој”, објављеног у првом броју Крлежиног „Печата” о коме је већ било ријечи.

У Загребу се појављују 1940. године *Књижевне свеске*, и то само једна једина, прва свеска. Покренуте у намјери да учествују у полемици против *Печата* и укажу на сву штетност коју он врши „унутар лијеве књиге”, када ова треба да се уједини у борби против фашизма. Иницијативу за ова стратегијска и теоретска иступања дошла су од онда илегалне КПЈ. „Уперене — како покретачи кажу — против фалсификовања напредне теорије, против ревизионизма и против несолидности сваковрсних, *Књижевне свеске* треба да послуже као база за темељитије разматрање и рашчишћавање неких појмова у науци, филозофији и умјетности, нарочито данас кад има све више покушаја да се под прозирном маском „бриге” за добру књигу и за исправну филозофску и знанствену мисао, направи збрка у теоретским схватањима прогресивног покрета. Као теоретска едиција, ове *Свеске* треба према томе да попуне празнину која се годинама код нас осјећала”.

У овој свесци објављени су написи Огњена Прице: „Савремена филозофија и природне знаности” (прештампан из часописа *Знаност и живот* уз незнатне коректуре), „Рецепти, прописи и догме” (прештампан из *Израза* такође уз коректуре), „Барбарство Крлежиног Антибарбаруса”, Тодора Павлова: „О филозофшчујућим физичарима”, „О дијалектици и Антибарбарусу Мирослава Крлеже”, „Дијалектички погледи Мирослава Крлеже о умјетности”, „Звонимор Рихтман скида маску”, Отокар Кершовани: (псеудоним В. Драгин) „Сан и истина Марка Ристића”, Славко Хорват: „Идеализам у савременој биологији”, Мило Николић: „Од неразумијевања до ревизионизма”, Коча Поповић: „Ратни циљеви дијалектичког Антибарбаруса”, Јосип Шестака: (псеудоним Стефана Митровића) „Неколико општих примједба против „печатовских” ревизионистичких покушаја”.

Пред крај 1940. године покреће се у Београду политичко-публицистичка ревија *Тридесет дана*, која излази до априла 1941, свега седам свезака. Уредници су напредно оријентисани новинари Владимир Витасовић и Владимир Дедијер. Ривија је посвећена највише актуелним политичким и културним догађајима, претежно преноси чланке из највећих свјетских листова, обично од познатих демократски опредељених политичара и јавних радника. Часопис улаже видљиве напоре да објективно прикаже догађаје и појаве код нас и у свијету, нарочито појаву све актуелнијег, надирућег фашизма.

Овим би овај преглед, засад, био исцрпен. Вјероватно да није обухватио све напредне часописе са српскохрватског или хрваткосрпског језичког подручја (оне главне, мислим, да јесте), пошто се ослањао, највише, на неке приручне библиотечке фондове у Београду и Цетињу. Зато га треба схватити, у првом реду, као подстрек и прву помоћ свима онима који се буду интересовали за напредне књижевне часописе између два рата, нарочито на њихове идејне и полемичке прилоге у том периоду.